

ДИНАМІКА МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛІНГВОДИДАКТИКИ

Бондаренко Неллі Володимирівна,
к. пед. н., старший науковий співробітник
старший науковий співробітник Інститут
педагогіки НАПН України
м. Київ, Україна

Анотація: У статті з позицій лінгводидактики відстежено мовну ситуацію в Україні від часів СРСР до здобуття Незалежності та сьогодення. Проаналізовано чинники, несприятливі для повноцінного функціонування державної мови. Накреслено заходи щодо вирівнювання мовної ситуації.

Ключові слова: мовна ситуація; двомовність у СРСР; лінгвоцид; наслідки зросійщення; лінгводидактичний аспект; розвиток української мови.

Наш час вирізняється глобальними якісними змінами в суспільстві й просторі. Реалії сьогодення актуалізують потребу у володінні іноземними мовами як важливим засобом міжкультурної комунікації та взаємодії. Це відкриває додаткові можливості для самореалізації особистості. Тому нині вислів Йогана Вольфганга Гете «Скільки ти знаєш мов, стільки разів ти людина» актуальний як ніколи.

Водночас тенденція багатомовності світу не суперечить невід'ємному праву кожного народу на власну мову. Адже за мовою розпізнають країну, народ, націю. Цивілізованість народу, його європейськiсть асоціюється насамперед із почуттям власної гідності, самодостатності та поваги до інших. А це відповідальність перед світом, минулими, сучасним і прийдешніми поколіннями за збереження і примноження одвічних цінностей – мови, історії, культури,

традицій, докільля. Це дбайливе ставлення до самотності кожної людини, етносу, сприяння єдності різноманіття і єднання всіх докола мови, яка творить націю. Мова згуртовує, консолідує народ у часі й просторі.

Бездоганно володіти державною мовою – спільна відповідальність українців. Адже так заведено в євроспільноті, куди рішуче прямує Україна. Тому аксіомою для українців є слова Великого Пророка Тараса Шевченка: «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь». Наша молодь має поєднати модерність та автентичність. У контексті сучасних викликів, коли під загрозою саме існування України як держави, а українців як нації, виникла нагальна потреба радикально змінити акценти і вивести на чільне місце державну мову [1]. Важливі аспекти цієї проблеми порушуються й у низці публікацій, такі як мова і нація [2], неповага до української мови в самій Україні [3], формування українськомовної компетентності [4]. Юрій Шевельов – український лінгвіст, літературознавець і критик, американський славіст, філолог і письменник, який упродовж життя працював у СРСР, у Німеччині й Сполучених Штатах Америки, зазначав, що «за нормальних умов мова не потребує мотивації» [5, с. 260-262]. На жаль, українська мова усе ще потребує мотивації, бо нинішня влада, як і попередня, «не представляє українську ідентичність, а підтримка української мови сприймається як зазіхання на людські права російськомовних» [6, с. 5].

Мовна ситуація, що складається в Україні з огляду на активізацію непроукраїнських сил, потребує ретроспекції. Її неупереджений аналіз дасть змогу запобігти повторенню історичних помилок у майбутньому.

Мовна ситуація в Україні у складі СРСР кваліфікувалася як двомовність. Російська мова мала статус мови міжнаціонального спілкування. Союзним республікам дозволялося обмежено використовувати національні мови. Функціонували школи з відповідними мовами викладання.

Однак викладач Колумбійського університету мовознавець Юрій Шевчук наголошує, що двомовність стосувалася лише тих, хто розмовляв українською як рідною. Російськомовні громадяни не вважали за необхідне вивчати українську

мову. У школах вона не була обов'язковим предметом. Із небажання батьків дитину звільняли від її вивчення.

Унікальність української мовної ситуації полягала в тому, що Москва вбачала особливу загрозу в розвитку саме української мови і культури через привласнені назву й історію народу, завдані йому людські, моральні й територіальні втрати, історичну непокореність українців, їхню волелюбність, європейськість, освіченість, інтелектуальність та інші чесноти [7, с. 68].

Перший російський мільйонер еколог Герман Стерлігов наполягав: «Цей Руський мір – насправді Київський світ. Саме Київ – геополітичний центр слов'янських народів, а не Москва. Москва називається Руссю лише впродовж останніх 400 років. Галичина, Львів, Київ – ось Русь, а Москва – це окраїна Русі». І дорікав українцям: «Ви ж із дивним самоприниженням себе назвали окраїною, а Москву – Руссю. Ви повелися на обман шарлатанів ще у XVIII-XIX століттях, які наполягали, що ви – Україна. Ви – Русь!» [8, с. 1]. Але Герман Стерлігов не навів головного аргументу – Москву заснував наш київський князь Юрій Долгорукий, чий прах поживає на Печерських пагорбах у Києві – столиці України.

Дорікаючи співвітчизникам за безпорадність в обстоюванні державної мови уже в незалежній Україні, журналіст Ігор Лосев нагадує, як відчайдушно, нерідко ціною власного життя, боронили рідну мову й своє право бути українцями наші предки. Можливо, саме завдяки їх жертвності заборонена в Російській імперії українська мова й збереглася до наших часів.

Петро Олексійович Романов, він же – Петро I, він же – Петро Великий (якого неможливо звинуватити в українофільстві або неосвіченості) виступаючи в сенаті Російської імперії, компліментарно висловився щодо українців і наставляв, як треба ставитися до них: *«Сей малороссийский [тобто український, себе ж росіяни вважали великоросами – Н. Б.] народ зело умен и зело лукав: он яко пчела любодельная дает российскому государству и лучший мед умственный, и лучший воск для свечи российского просвещения. Но у него есть жало. Доколе россияне будут любить и уважать его, не посягая на свободу и*

язык, дотеле он будет волом подъяремным и светочью российского просвещения. Но коль скоро посягнут на его свободу и язык, то из него вырастут драконовы зубы, и российское царство останется не в авантаже» («не в авантаже» – означает в проигрыше) [9, с. 17]. Саме російському самодержцеві Петру I належать слова: «Отторжение малороссийского народа от государства нашего может стать началом всех наших бедствий».

За часів СРСР тривав лінгвоцид [10]. Українцям продовжували нав'язувати комплекс меншовартості. Ігнорувався той факт, що Київська Русь була настільки могутньою державою, що європейські королі прагнули поєднатися родинними зв'язками з нею, а Ярослава Мудрого називали «тестем Європи». Його доньки виходили заміж за європейських королів, а сини одружувалися з принцесами впливових держав. Анна Ярославна стала королевою Франції і прабабусею 30 французьких королів.

До радянських підручників історії не включали також правдивих відомостей про вплив українців на формування еліти Росії в часи правління Петра I. А він зобов'язав визначних українців – викладачів Києво-Могилянської академії – виїхати до Росії й розбудувати імперію. Відтоді українці стали вагомим ресурсом для розбудови російської науки, культури, мистецтва. Замовчувався і той факт, що основоположник російської науки Михайло Ломоносов навчався у Києво-Могилянській академії – першому університеті Східної Європи, заснованому за сто років до відкриття московського.

У свідомість українців було вживлено нову ідеологію патріотизму – географічного, «коли можна бути патріотом лише географічно, водночас відкидаючи цілу систему українських цінностей, зокрема й мову, культуру, звичаї» [6, с. 5].

Пропагувалася теза про другосортність української мови, її нібито непридатність для розвитку й викладання точних і технічних наук.

Навчання в середніх спеціальних (професійних) і вищих навчальних закладах України здійснювалося російською мовою, за винятком двох-трьох навчальних предметів. Студенти з Фінляндії, країн Азії, Африки, В'єтнаму,

Куби, Китаю та ін. спочатку рік вивчали російську мову на підготовчому факультеті, а потім вступали до українських вишів, де мова навчання вже була підлаштована під них. Набір, розгляд і затвердження кандидатських і докторських дисертацій у Вищій атестаційній комісії й експертних групах здійснювалося тільки російською мовою. Дипломи виписували й видавали (а декому надміру патріотичному й не видавали) в Москві.

Масштабним було переважання російськомовної літератури над українськомовною. Особливо помітно це було в публіцистиці.

З культурними досягненнями світу, всесвітньо відомими творами українці мали змогу ознайомитися через російськомовні переклади, бо українських практично не було.

Замаскована ворожість росіян до українців проявлялася в тому, що майже в усіх фільмах радянського, а пізніше російського виробництва негативні персонажі – негідники, злодії, вбивці, повії, корупціонери мали винятково українські імена і прізвища (дуже зрідка – прибалтійські).

Штучне переселення й засилання українців в російську глибинку або азійські республіки, започатковане ще Російською імперією, призвели до їх асиміляції й поглинання іншими народами. Насильницька русифікація в часи СРСР набула масштабів гуманітарної катастрофи розлюднення, коли діти відмовлялися від мови своїх батьків і предків, а самі потрапляли в полон екзистенційного і когнітивного дисонансу. Вони вважали (як думають і наші «російськомовні» сучасники), що розмовляють російською, а насправді це був суржик, від якого вже треба було рятувати «великий и могучий русский язык». Письменник Володимир Шовкошитний у вірші «Я українець» так виклав свої душевні страждання: *Простите, сыновья, и дочь, прости. Прости мене, прапрадіде Козаче, Прости мене, мій споконвічний краю, За те, що на російській мові плачу Об тім, що мови рідної не знаю.*

Однак навіть в умовах поруйнованих національно-мовних традицій вчителі, митці, науковці – вся національна еліта – намагалися втримувати й розвивати українську мову, шукати шляхи піднесення мовної культури нації.

Саме життя спростувало недолугі тези українофобів про нібито непридатність української мови для високої науки. Перша в світі Енциклопедія кібернетики за редакцією визначного вітчизняного вченого Віктора Глушкова, що містить 1700 статей з інформатики, кібернетики та обчислювальної техніки, вийшла українською мовою. Відновлюється українська наукова й технічна термінологія через багатомовні словники. За період незалежності побачили світ сотні тисяч підручників для закладів вищої освіти, які перейшли на українську мову викладання.

Упродовж останніх кількох років відбулися обнадійливі зрушення у використанні української мови. Долаючи розмагнічене ставлення до державної мови, «безнадіжно вежливий народ» потроху прокидається від кількасотлітньої сплячки.

Державна мова як одвічна константа употужнює і зміцнює свої позиції. Вона здійснила стрімкий прорив у середовище комп'ютерних комунікацій, інформаційних технологій, соцмереж, міжмовних інтерфейсів. Українська мова завойовує провідні позиції у науково-технічній термінографії, опановує інформаційний простір програмних забезпечень, нарощує термінологію.

Розширилися сфери використання української мови, активізувалися процеси її демократизації, інтелектуалізації. Чимало людей перейшли на державну мову в публічній сфері, все більше користувачів починає вести свої сторінки в соцмережах українською. Нині українська не асоціюється з нав'язаною нам росіянами меншовартістю чи браком освіти. Навпаки, українськомовність стає маркером інтелігентних освічених особистостей.

З огляду на ширше використання змінюється, а інколи й потерпає і сама мова. Вона стає більш доступною для участі всіх громадян у її розвитку й збагаченні. У неї проникають слова, породжені новими технологічними реаліями. Мова сучасної молоді специфічна, туди вкраплюються англіцизми чи сленгізми. Однак не всі штучні «мовотворчі» експерименти над українською мовою можуть бути сприйняті носіями. У той час як світові мови розвиваються у напрямі універсалізації та економії мовних ресурсів, в українській відбувається

зворотний процес – довільне невмотивоване творення фемінітивів та нав'язування їх представникам відповідних професій (як, наприклад, *наукиня* чи *науковиця* або *критикеса*). До слова, англійська мова, яку вважають взірцевою та прагнуть опанувати всі, не диференціює назви професій за статями (*teacher* – означає і вчитель, і вчителька). Такі ж «експерименти» над українською мовою значно ускладняють її опанування. Зусилля патріотичних мовознавців слід спрямувати на актуальне очищення, удосконалення й унормування української мови, розроблення несуперечливого оптимального українського правопису.

Спостерігається тривожна тенденція до зниження рівня й погіршення якості підготовленості учнів загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням мовами національних меншин – румунською та угорською. Попри емансипацію їм чомусь бракує снаги й мотивації опанувати державну мову.

2017 року 60,1% таких учнів не змогли успішно скласти тестування з державної мови. Так, у місті Береговому на Закарпатті під час зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) лише 17% випускників спромоглися скласти тест з української мови. Тобто 83% не засвоїли елементарного мінімуму. 2018 року в Закарпатській області за результатами ЗНО 36,9% випускників показали початковий рівень володіння державною мовою, 37,5% – середній, і лише 18,3% – достатній та 7,3% – високий. Толерантна спроба українських законодавців наприкінці тридцятиліття незалежності України нарешті виправити ситуацію і створити належні правові умови для вивчення державної мови у зазначених закладах було сприйнято як зазіхання на права меншин. Це обернулося резонансним міжнародним конфліктом, який досі не вичерпано. Основною причиною неспроможності учнів румунської та угорської національностей опанувати українську мову називають належність мов цих спільнот до інших, ніж українська, мовних груп – фіно-угорської та романської.

Однак ці причини неоднозначні і з мовою мало пов'язані. Вони мають територіальне підґрунтя і потребують глибшого вивчення: ще активне покоління, на пам'яті якого учні зазначених шкіл без проблем опановували російську мову й літературу.

Знаковою подією стало прийняття Верховною Радою Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [1]. Пізніше ухвалюватимуть другу його частину – поки що це законопроект – про мови національних меншин (автор цієї статті ще раніше пропонувала замість неprestижного терміну *меншини* уживати благородніший – *спільноти* щодо відповідних етносів на території України – Н. Б.). Розроблений закон покликаний установити справедливість у представленості кожної мовної спільноти в українському суспільному і культурному просторі.

В умовах, коли провокуються розмови про якийсь особливий статус для російської мови в Україні, Юрій Шевчук застерігає від посилання на Канаду як взірць країни зі зразковою двомовністю: «У Канаді офіційна двомовність завжди є джерелом напруги й сепаратизму. Це в ситуації, коли ніхто не зазіхає на канадську територію <.. > і не каже: «Крим наш». А в Україні дозволити це – означає капітулювати перед агресором» [6, с. 5].

Професор Колумбійського університету пропонує низку заходів, покликаних вирівняти мовну ситуацію в Україні. Це масована підтримка українського культурного продукту через чесну конкуренцію; застосування досвіду країн, які перебували у схожій ситуації (непоширення токсичної антиукраїнської продукції – серіалів, книжок, періодики, інтернет-ресурсів, зокрема й за рахунок великих податків, які спрямувати на розвиток української культури); обмеження впливу гегемонної мови на користь асимільованої через запровадження квот; створення преференцій для мови, яка потребує підтримки, та складнощів – для мови, що її витісняє [Там само]. Окремі запобіжники частково вже задіяно.

Спільними зусиллями нам належить ***вирішити проблеми, пов'язані з утвердженням української мови в її законному статусі.*** Основні з-поміж них: законодавче врегулювання мовної політики за європейськими стандартами; увідповіднення мовної ситуації в державі європейському вибору України; розроблення і впровадження радикальної моделі мовного відродження регіонів із законсервованою двомовністю; перетворення української мови на об'єднувачу;

визначення правильних пріоритетів у мовній політиці й освіті; посилення світоглядного, національно-патріотичного аспекту вивчення української мови; відмова від географічної теорії патріотизму, що нехтує невіддільну від народу систему українських цінностей – мову, історію, культуру; рішуча протидія неправдивій російській пропаганді; подолання мовного рабства, у полоні якого перебуває значна кількість українців попри майже 30 років незалежності; подолання мовного парадоксу етнічних українців, коли патріоти, готові віддати життя за утвердження своєї української ідентичності, за право мати власну державу, упосліджують рідну мову [11]; викорінення міщанського стереотипу про українську мову як нібито мову села та її непрестижність у мегаполісі; утвердження самодостатності, популярності, престижності, модерності української мови, яка є мовою інтелектуалів, лідерів, моральних авторитетів нації, митців, учительства, лікарів, науковців, – справжньої української еліти.

Завданням української лінгводидактики є розроблення модерної ефективної методики навчання української мови з урахуванням цивілізаційних викликів та євроінтеграційних прагнень нації, яка завжди перебувала в центрі Європи, захищала й обстоювала вселюдські цінності. Ми, українці, віримо в пророцтво прем'єр-міністра Великої Британії Бориса Джонсона – «Україна має фантастичне майбутнє».

Список літератури

1. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 21. Ст. 81. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2704-19>
2. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. *Мова і нація*. Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 1994. 218 с.
3. Яремійчук Р. Погляд не філолога, а технаря. Яким чином знищувалася українська мова в самій Україні. *День*. 2019. 8-9 лют. (№23-25). С. 13.
4. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Соціальний аспект формування українськомовної компетентності старшокласників. *Гуманітарний вісник*

Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка. Полтава : ПолтНТУ імені Юрія Кондратюка, 2018. Вип. 3. С. 99-113.

5. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). *Стан і статус*. Мюнхен: Сучасність, 1987.

6. Шевчук Ю. Навіть Азаров намагався... *Україна молода*. 2016. 17 трав. С. 5.

7. Бондаренко Н. В. Цінності об'єднаної Європи та їх формування в Українській новій школі. «*Science progress in European countries: new concepts and modern solutions*» : *papers of the 8th International Scientific Conference*. July 12, 2019, Stuttgart. Stuttgart : ORT Publishing, 2019. Pp. 62-74.

8. Стерлігов Г. Дослівно. *Сільські вісті*. 2013. 4 трав. (№52/18945). С. 1.

9. Лосев И. Когда вырастут «драконовы зубы»? *День*. 2011. 28-29 янв. (№14-15). С. 17.

10. *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду* : Док. і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. 399 с.

11. Купчик Л. Языковой парадокс украинцев. *День*. 2015. 16-17 окт. (№187-188). С. 12.